

The article presents the analysis of the linguistic heritage of Ivan Ogienko. Considered fundamental research scientist, his research on the historical development and periodization of Ukrainian literary language, as well as translation and publishing outstanding linguist.

Keywords: Ivan Ogienko, history of the Ukrainian language, periodization Ukrainian literary language.

УДК 811.161.2'373.4:82-3

Ткаченко Т.В.

ОКАЗІОНАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПРОЗІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

У статті досліджено трансформовані фразеологічні одиниці, зафіксовані в мові прози Михайла Стельмаха. Описано різновиди семантичних та структурно-семантичних індивідуально-авторських перетворень. Здійснено аналіз авторських шляхів і прийомів використання трансформованих фразеологічних одиниць в тексті, з'ясовано їхній стилістичний потенціал.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, трансформація, Михайло Стельмах, подвійна актуалізація, експресивність.

У лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. спостерігається посилення уваги науковців до проблем, пов'язаних із функціями, лінгвостилістичними потенціями, текстотвірними можливостями фразеологізмів як компонентів індивідуального світобачення в художній картині світу письменників.

Вивчення фразеологічної системи української мови на матеріалі творів художньої літератури дає змогу з'ясувати активні процеси у фразеології та динаміку форм усталених висловів у різних функціональних умовах, простежити стилістичний потенціал okazionalnih трансформацій фразеологізмів, осмислити глибинні взаємозв'язки її семантики і прагматики.

Фразеології як складовій індивідуально-художньої мови присвячено дослідження Л. Авксентьева, Н. Бабиц, С. Бирик, В. Білоноженко, І. Гнатюк, М. Демського, Т. Євтушиної, Ю. Кохана, В. Папіш, Ю. Прадіда, Н. Сологуб, В. Ужченка, В. Чабаненка, Л. Щербачук та ін. Лінгвісти зосереджують увагу переважно на структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, зіставних аспектах дослідження фразеологічних одиниць у художньому тексті.

Метою статті є аналіз семантичних та структурно-семантичних трансформацій фразеологічних одиниць, а також авторських прийомів їхнього використання у прозі Михайла Стельмаха.

Загалом особливість семантики фразеологічної одиниці полягає в тому, що її слова-компоненти втрачають власне лексичне значення й утворюють унаслідок перерозподілу семантично нове, комбінаторне фразеологічне значення, яке не виводиться зі слів-компонентів. Однак справедливим є твердження науковців, які вважають, що конституенти-лексеми в окремих випадках зберігають відносну самостійність, автономність семантики [4, 246].

Аргументується таке твердження тим, що в мові художньої літератури фразеологічні одиниці підлягають різноманітним змінам. Реалізуючи інтенції письменника, вони є постійним джерелом посилення й поновлення експресивності цілісної одиниці.

Використовуючи фразеологізм із художньою метою, письменники часто вдаються до семантико-стилістичного оновлення фразеологізмів, не тільки створюючи нові зв'язки й контексти, а й (при відносній стабільності змісту) видозмінюючи форму традиційного звороту мови. Тому можливості використання сталих словосполучень набагато ширші порівняно зі словом [3, 62]. Трансформація – видозміна фразеологічних одиниць із певною стилістичною настановою. Можливість перетворень фразеологізмів ґрунтується на збереженні їх внутрішньої форми, нарізнооформленості та на відносній стійкості. Наявність внутрішньої форми дозволяє освіжити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ [5, 127].

Індивідуально-авторські видозміни фразеологічних одиниць відносимо до оказіональних змін, оскільки вони «хоча й закладені в потенції фразеологічної системи, не є одиницями мови, а тільки мовлення, оскільки виконують функцію виражального засобу, який обслуговує конкретну мовленнєву ситуацію конкретного контексту» [2, 111].

Авторським перетворенням притаманні всі основні ознаки оказіональних слів: принципова одноразовість творення, властивість передачі унікальної, конкретної мовленнєвої ситуації. Природно, що фразеологічні трансформації в художньому тексті відображають мовну особистість письменника. Оказіональні зміни форми й семантики фразеологічних структур варто кваліфікувати як ускладнений, творчий процес, що здійснюється письменником з певною метою; оказіонально змінені фразеологізми – як індивідуально-авторську фразеологію, що служить засобом збагачення письменником літературної мови.

Усі способи трансформації фразеологічних одиниць зводяться до двох типів – *семантичного* та *структурно-семантичного*. Семантичні перетворення В. Білоноженко та І. Гнатюк поділяють на два підтипи: 1) власне семантичні, які спричинюють зміну традиційного значення, не порушуючи лексико-граматичного складу стійкого словосполучення та 2) явища подвійної актуалізації потенційних значень усіх чи окремих компонентів фразеологізму поряд з використанням його традиційного значення [1, 84-87].

Прикладом власне семантичних трансформацій фразеологізму в прозі Михайла Стельмаха може служити такий: – *Гордих час швидко скручує в баранячий ріг!* [Ч.б., 91]. Традиційне значення фразеологічної одиниці *скрутити (зігнути) у баранячий ріг* – ‘примусити кого-небудь бути сумирним, покірним’ [ФСУМ, 334] передбачає вживання поряд з нею конкретного іменника з семантикою особи. Натомість автор замінює його абстрактним іменником *час*. Сміслові навантаження від цього не змінилися, проте стало місткішим, більш узагальненим.

Якщо подібне переадресування предметної співвіднесеності відбувається не в суб'єктному, а в об'єктному оточенні фразеологізму, то його значення внаслідок цього може набувати додаткових відтінків, а інколи навіть

розвинулися в окреме значення полісемічного фразеологізму. Наприклад: – *Ми з шкури вилузуємось, щоб скрутити в'язи цим труднощам, а дехто на них славу праведників і грошву водночас вибиває*" [Ч.б., 68] – тут поєднання фразеологізму *скрутити собі в'язи*, що має значення '1. Покалічитися або вбитися, загинути або 2. Не справитися з чим-небудь; зазнати невдачі, поразки в чому-небудь' [ФСУМ, 822] з іменником абстрактної семантики *труднощі* реалізує значення 'успішно справитися зі складною роботою'.

Досить поширене в художній літературі явище, яке полягає в реалізації прямих номінативних значень усіх чи окремих компонентів фразеологізму поряд із використанням його традиційного комплексного значення. Можливість здійснення такого виду модифікації фразеологічних одиниць зумовлена двоплановістю лексичного значення мовного знака. Адже відомо, що в минулому багато фразеологізмів були вільними сполученнями і тільки згодом набули переносного значення, метафоризувалися. Семантична двоплановість фразеологічних одиниць дає змогу письменникам з певною метою зводити й поєднувати в одному висловленні пряме і фразеологічне його значення [3, 64].

Термін *подвійна актуалізація*, уведений в українському мовознавстві В. Білоноженко та І. Гнатюк, застосовується як синонімічний до понять *оновлення внутрішньої форми фразеологізму, деформація, розклад фразеологізму, дефразеологізація* і більш точно передає суть поняття, оскільки в ньому є вказівка на паралельне сприйняття значення фразеологізму й співзвучного з ним вільного словосполучення [1, 89].

Для мовостилю Михайла Стельмаха характерним є вміння наповнювати слова та фразеологічні сполуки глибоким афористичним змістом. Це підтверджують такі оказіональні вживання фразем поряд із вільними словосполученнями: – *Що я, в бога теля з'їв?* – *Я не знаю, що ви їли в бога, а груші не з'їсте* [Гуси, 587-588]. Фразеологічна одиниця *у бога теля з'їсти* зі значенням 'вчинити що-небудь, варте особливого покарання, провинитися' [ФСУМ, 336] набуває семантичної двоплановості внаслідок того, що ситуація, яка супроводжує висловлення, налаштовує на буквальне сприймання змісту того стійкого сполучення, що обігрується. Контекст дає змогу реалізувати і пряме, і переносне значення компонентів фразеологізму.

Приклад подвійної актуалізації фіксуємо і в мові роману "Чотири броди". Коли персонажі твору Магазаник і Кундрик з'ясовують, що в них украдені худоба й мішок солі, відбувається діалог: – *Хто ж це міг нас так обдурити?* – *не вірить Кундрик жодному слову Магазаника. – І корова пропала, і, вважай, сіль корова язиком злизала* [Ч.б., 301]. Подвійна актуалізація тут відбулася тому, що словесні засоби зображення реальної ситуації збігаються з компонентами фразеологізму *як корова язиком злизала* – 'безслідно зник, пропав і т. ін. хто-, що-небудь' [ФСУМ, 390].

Семантична двоплановість компонентів фразеологізму реалізується в мові творів Михайла Стельмаха за допомогою таких прийомів:

1. Використання на фоні фразеологізму його компонентів. Повторення компонента в межах однієї або декількох фраз спричинює його семантизацію. Цей прийом є типовим для діалогічного мовлення. Найбільший ефект від таких

повторень досягається тоді, коли в репліці-відповіді цей компонент вживається як слово вільного вжитку, в результаті чого виникає фразеологічний каламбур: – *З такою ідейністю, натурально, можна й копита відкинути. – Ви не відкинете, – осудливо пообіцяв Ярослав. – Ви своїми копитами з підземелля виб'єте!* [Ч.б., 14].

2. Використання в оточенні фразеологізму слів, спільнокореневих з компонентом фразеологічної одиниці. Наприклад: *На копита Ступач не дивився, а з-під копит донесхочу наковтався пилюги. А який ще пил йому пустить в очі Бондаренко?* [Ч.б., 141] – лексичний план значення компонента пил, що функціонує в складі фразеологізму *пущати в очі пилюку (дим)* – ‘вводити в оману кого-небудь’ [ФСУМ, 718] – відновлюється завдяки використанню в найближчому контексті однокореневого слова *пилюга*.

3. Конкретизація фразеологізму. Полягає в тому, що компонент фразеологічної сполуки реалізує своє лексичне значення за допомогою уточнювальних чи пояснювальних слів, словосполучень. Найчастіше таким конкретизатором є означення: – *Витрушу мерзенну душу!* [Ч. б., 206], пор.: *витрясти душу* [ФСУМ, 109].

Структурно-семантичні трансформації, що надають фразеологізмам більшої конкретності у зв'язку з зображуваною ситуацією, сприяють увиразненню традиційного значення фразеологічної одиниці, творять відчутний гумористичний або іронічний ефекти, представлені у текстах такими різновидами:

1. Лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку: *Писав [Юхрим] не тому, що в нього прорізався зуб на Порфирія [Гуси, 549] (пор.: мати зуб [ФСУМ, 471]); – Прикуси хоч трохи своє м'ясо між зубами [Дума, 24] (пор.: прикусити язик [ФСУМ, 695]).*

2. Поширення фразеологізму. Воно може бути:

- об'єктне: – *Вона [Мар'яна] вчора у нас рвала попові черешні й замовила перед татом словечко за тебе [Гуси, 498]; А потім знову десь у слухну мить вставляв слівце занепокоєння, бо дуже турбувався долею колеги [Дума, 208];*

- атрибутивне: ... *дивуюсь я і не дуже приязно поглядаю на хитреньку й задерикувату тіточку, яка ніколи не проспить ні чужої, ні своєї грушки в попелі [Щедр., 642];*

- обставинне: – *Чує моя душа – наберешся ти всячини з Марком Безсмертним, черпнеш з ним не один ківш лиха [Пр., 275];*

- поширення заперечною часткою *не*, що надає традиційному фразеологізму протилежного значення: – *Сьогодні ж увечері занесеш цю роздобичу. І не як-небудь уткнеш, а по-хазяйськи, щоб люди язиків не чесали [Дума, 17];*

- комбіноване: *Як ми прохали, щоб не посилав Яринку в ту задрипану корчму, то ще й раки півдня пекли на пиках” [Ч.б., 494].*

Поширення компонентного складу фразеологічних одиниць спричинені індивідуально-авторською манерою письма та несуть виразний стилістичний заряд: посилюють експресивність фраземи й висловлювання в цілому; деталізують, доповнюють якісну характеристику особи чи дії; оновлюють і

конкретизують абстрактне значення фразеологізму; виражають ставлення автора до зображуваного. Цей різновид трансформації фразеологічних одиниць засвідчує відносність твердження про непроникність їх структури.

3. Зміна синтаксичної структури фразеологічної сполуки: – *Ти чого при зустрічі з ним **вкладаєш в очі свердла**? Що думаєш висвердлити з нього?* – Фальш [Дума, 177] (пор.: *свердлити очима* [ФСУМ, 781]).

4. Використання загального образу чи змісту фразеологічної одиниці: – *Його [Богдана] тут вихваляють, а я мало душі не позбувся. Ось зараз почну її видобувати з п'ят, – він [Іван] пригнувся, неначе справді хотів щось дістати з черевиків чи п'ят, а в його очах засвітилася волога радість*" [Дума, 238]. Тут обігрується зміст фразеологічної одиниці *душа в п'ятах* [ФСУМ, 278].

У діалозі діда Євмена та Василя Тримайводи – персонажів роману «Правда і кривда» – фіксуємо таке обігрування фраземи *довгий язик* [ФСУМ, 975]: – *А весь час мене елементом називають. – За язик, діду, тільки за язик, – з насмішкою обізвався світлоокій Василь Тримайвода. – Довгий він у вас. – А ти ж його міряв? У мене, бісова макітро, коли хочеш знати, нічого куцого нема. І вік мій довгий, і труд, і стаж, і язик. Та говорить він тільки правду, а ви її в резолюції не запикуєте* [Пр., 42]. Тут структура фразеологічної одиниці не відтворюється, а досить вільно переказується. Стилїстичний ефект виникає, оскільки читач цей вільний переказ обов'язково співвідносить із первинною фраземою, подумки відтворюючи її семантику та структуру.

Одним із прийомів використання трансформованих фразеологічних одиниць зі стилїстичною настановою є розвиток на їх основі художнього діалогу. При цьому обігруються один або декілька компонентів фразеологізму, що є своєрідним центром діалогу. Цей стилїстичний прийом не лише сприяє образності, експресивності діалогічного мовлення, а й створює гумористичний ефект: – *Він [Хворостенко] давно мені хоче **прищемити хвіст**. – Аби тільки хвостом обійшлося. Хвоста йому можна віддати – хай бавиться* [Дума, 120].

Зрідка автор творить оказіональні фразеологічні одиниці на основі вже існуючих у мові, використовуючи їх загальний образ. Наприклад: *Оксана бридливо скинула руку і з серцем відказала: – Дядьку, ваша губа як на коловороті літає, то хоч руку ув'яжіть* [Ч.б., 14]. Оказіональний фразеологізм, очевидно, утворений на основі зафіксованого у словнику *язик як помело* [ФСУМ, 977] і реалізує тотожне значення – 'хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного'.

Таким чином, фразеологічні одиниці в прозі Михайла Стельмаха досить часто зазнають певних трансформацій – автор переробляє їх відповідно до контексту, вводячи до складу компоненти, що можуть впливати на семантику фразеологізму, перетворюючи інколи на вільне словосполучення, а також оновлюючи семантику фразеологічних зворотів без зміни структури. Такі зміни створюють внутрішню неповторність, незвичність і свідчать про індивідуально-авторську манеру, про вміння письменника трансформувати фразеологічні одиниці з урахуванням особливостей макро- і мікроконтекстів художніх творів.

Основними стилїстичними функціями розмовних фразеологічних одиниць у мові Михайла Стельмаха є експресивна, оцінна, характеристична,

створення іронічного і гумористичного ефектів. Діапазон авторських оновлень і видозмін широкий і різноманітний – від омонімічних зіставлень метафоричних компонентів фразеологічної одиниці з вільно вжитими словами до стилістичного мікроконтексту, що несе тільки ідею, образ фразеологічної сполуки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
2. Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц / В. Н. Вакуров. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 176 с.
3. Гнатюк І. С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози / І. С. Гнатюк // Укр. мова і літ. в школі. – 1981. – № 9. – С. 62–64.
4. Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації : Монографія / А.К. Мойсієнко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 100 с.
5. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів – К. : Либідь, 1992. – 248 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Гуси – Стельмах М. П. Гуси-лебеді летять... Повість / М. П. Стельмах // Твори в шести томах. – Т. 4. – К. : Дніпро, 1973. – С. 443–578.

Дума – Стельмах М.П. Дума про тебе. Роман / М. П. Стельмах // Твори в шести томах. – Т. 5. – К. : Дніпро, 1973. – 392 с.

Пр. – Стельмах М. П. Правда і кривда (Марко Безсмертний). Роман / М. П. Стельмах // Твори в шести томах. – Т. 4. – К. : Дніпро, 1973. – С. 5–442.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : В 2-х т. / Уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

Ч.б. – Стельмах М. П. Чотири броди : Роман / М. П. Стельмах – К. : Рад. письм., 1979. – 527 с.

Щедр. - Стельмах М. П. Щедрий вечір. Повість / Стельмах М. П. // Твори в шести томах. – Т. 4. – К. : Дніпро, 1973. – С. 579–726.

В статье исследованы трансформированные фразеологические единицы, зафиксированные в языке прозы Михаила Стельмаха. Описаны разновидности семантических и структурно-семантических индивидуально-авторских преобразований. Осуществлен анализ авторских путей и приемов использования трансформированных фразеологических единиц в тексте, выяснен их стилистический потенциал.

Ключевые слова: фразеологическая единица, трансформация, Михайло Стельмах, двойная актуализация, экспрессивность.

The article investigates the transformed phraseological units recorded in the language of prose Michael Stelmach. Described species of semantic and structural-semantic individual copyright transformations. The analysis of the ways and methods of copyright transformed use of phraseological units in the text, clarified their stylistic potential.

Keywords: phraseological unit, transformation, Mykhailo Stelmah, double-actualization, expressivity.